

**АСНОЎНЫЯ АСПЕКТЫ Ў ДАСЛЕДАВАННІ ВЯСКОВЫХ ПАСЕЛІШЧАЎ
ПОЛАЦКАГА ПАДЗВІННЯ Ў КАНЦЫ ХХ – ПАЧАТКУ ХХІ СТАГОДДЗЯ**

*канд. гіст. навук М.В. КЛІМАЎ
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)*

У артыкуле распавядаецца аб трох асноўных аспектах у даследаванні вясковых паселішчаў Полацкага Падзвіння канца ХХ – пачатку ХХІ стагоддзя, а менавіта гаворка ідзе аб тэрытарыяльным (тапаграфічным), храналагічным і тыпалагічным аспекце. Указваецца на частковы характар вывучэнасці сельскага рассялення ў дазеным рэгіёне. Аналізуюцца праблемы, звязаныя з высвятленнем храналогіі вясковых паселішчаў. Вызначаюцца крытэрыі тыпалогіі паселішчаў.

З сярэдзіны 90-х гадоў ХХ стагоддзя аўтарам прадстаўленай публікацыі пачалася актыўная праца па выяўленню і вывучэнню вясковых паселішчаў Полацкага Падзвіння. Да пачатку ўказанага храналагічнага этапу вясковыя ўмацаваныя паселішчы выяўляліся ў большай ступені выпадкова, сукупна з вывучэннем г. Полацка, курганных могільнікаў і гарадзішчаў. У гэтай сувязі мае сэнс згадаць імёны такіх даследчыкаў, як Л.Д. Побаль, Г.В. Штыхаў, В.І. Шадыра, Л.У. Дучыц, С.В. Тарасаў і інш. З сярэдзіны 90-х гадоў праца па вывучэнню вясковых паселішчаў Полацкага Падзвіння пачала насіць сістэматычны характар. У межах праведзенага даследавання магчыма вылучыць наступныя аспекты.

Тэрытарыяльны (тапаграфічны) аспект. Тэрытарыяльны аспект у праведзеных даследах магчыма было б выразіць зыходзячы з тых задач, якія ставіліся на кожным з этапаў даследаў. З 1994 года навуковай тэмай аўтара прадстаўленай публікацыі была вызначана тэма *акругі г. Полацка*. З аднаго боку, паняцце «акруга» даволі шырока ўжывалася ў навуковым асяродку, з другога – быў надрыхтаваны шэраг публікацый, якія спрабавалі вызначыць паняцце «акруга Полацка» [1].

Для аналізу сістэмы вясковага рассялення патрабавалася выявіць новыя вясковыя паселішчы, перш за ўсё ў акрузе г. Полацка. Безумоўна, што немагчыма было адразу ахапіць археалагічнымі разведкамі ўсю тэрыторыю Падзвіння, таму адмыслова, першаначаткова, у якасці даследчай тэрыторыі былі абраны геаграфічныя межы сучаснага Полацкага раёна. У выніку атрымалася выбарка з генеральнай сукупнасці ўсіх паселішчаў Полацкага Падзвіння. Асабіста аўтарам дадзенай публікацыі было зафіксавана месцазнаходжанне 109 вясковых неўмацаваных паселішчаў са 125 улічаных у межах сучаснага Полацкага раёна.

З 2002 года арэал разведак быў пашыраны і закрануў іншыя раёны Полацкага Падзвіння, а менавіта: Шумілінскі, Шаркаўшчынскі, Верхнядзвінскі, Лепельскі, Глыбоцкі, Расонскі і Міёрскі. Безумоўна, што такіх шчыльных археалагічных разведак на тэрыторыі дадзеных раёнаў не праводзілася, таму і колькасць выяўленых паселішчаў выглядае значна меншай па параўнанні з Полацкім раёнам. Аб гэтым сведчаць даныя, прыведзеныя ў табліцы.

Вясковыя неўмацаваныя паселішчы,
выяўленыя М.В. Клімавым у 2002 – 2007 гадах

Назва раёнаў	Тып, падтып паселішча			
	прырэчны падтып	прыазёрны падтып	водападзельны тып	усяго
Вехнядзвінскі	21	10	2	33
Глыбоцкі	4	5	1	10
Лепельскі	–	5	1	6
Міёрскі	1	1	1	3
Расонскі	3	–	–	3
Ушацкі	–	4	1	5
Шаркаўшчынскі	4	–	–	4
Шумілінскі	6	1	–	7
Усяго				71

З табліцы вынікае перш за ўсё тое, што пошук вясковых паселішчаў меў у асноўным эпизадны характар, аб чым сведчыць непарапарцыяльнасць у прадстаўніцтве асобных тыпаў і падтыпаў паселішчаў у кожным з раёнаў. Напрыклад, абследаваліся некаторыя азёры (Лепельскі, Ушацкі р-ны), цячэнні асобных рэк (Верхнядзвінскі, Шуміліўскі, Шаркаўшчынскі р-ны). У цэлым магчыма ўказаць на тое, што тэрыторыі вышэйуказаных раёнаў патрабуюць больш шчыльных разведак.

Звернем увагу на тое, што, як і ў выпадку з Полацкім раёнам, у ўказаных раёнах быў зафіксаваны даволі нязначны працэнт водападзельных селішчаў.

У Полацкім раёне са 125 вядомых паселішчаў толькі 28 (або 22 %) адносяцца да водападзельных [2]; з 71 паселішча да падобнага тыпу належала толькі 6 адзінак (гл. табліцу). Гэта ўказвае не на адсутнасць водападзельных селішчаў, а на цяжкасць выяўлення, што звязана ў значнай ступені з разведкамі, аддаленымі ад вадаёмаў. Безумоўна, што з XVI стагоддзя пры актывізацыі ўнутранай каланізацыі, аб'ектыўна, доля водападзельных паселішчаў павінна была істотна павялічыцца.

Храналагічны аспект

Акрамя тэрытарыяльнага (тапаграфічнага) аспекту адным са складаных у даследах вясковых неўмацаваных паселішчаў з'яўляецца храналагічны аспект.

Храналогія вясковых паселішчаў высвятляецца праз аналіз стратыграфічнай сітуацыі сукупна з фіксацыяй знаходак у культурным пласце шэрага помнікаў. У выніку магчыма казаць аб двух працэдурах у высвятленні храналогіі на неўмацаваных вясковых паселішчах:

- 1) аналіз храналогіі помніка на аснове асобных рэчаў;
- 2) аналіз храналогіі помніка праз высвятленне храналогіі асобных зачыненых комплексаў.

Першы з падыходаў ахоплівае такія катэгорыі артэфактаў:

- керамічны посуд;
- цэгла і пліткі для падлогі;
- кафля;
- вырабы з металаў.

Другі падыход больш дакладны, але менш распаўсюджаны ў археалогіі вясковых паселішчаў, бо пры невялікіх плошчах даследаў вясковых паселішчаў немагчыма дакладна патрапіць на зачыненыя комплексы. Да таго ж у сувязі з нязначнай магутнасцю культурынага пласта складана захаваць зачынены характар комплексу. Зыходзячы з практыкі палявых археалагічных даследаў вясковых паселішчаў ідэальным з пункту гледжання высвятлення храналогіі трэба прызнаць вясковыя неўмацаваныя паселішчы, якія зніклі ў выніку катастрофы, менавіта пажару.

Падобная сітуацыя катастрофы ў пласце на вясковых неўмацаваных паселішчах захоўваецца «in situ» у больш ступені, чым у гарадах, дзе на месцы былых пажараў, як правіла, аднаўлялася забудова. У такім разе, нават калі культурныя напластаванні на помніках не перавышаюць 0,4 – 0,6 м, застаюцца ямы-зачыненыя комплексы, звязаныя з пабудовамі і запоўненыя рэчавым матэрыялам. Пры вывучэнні невялікіх плошчаў на вясковых помніках верагоднасць выяўлення зачыненых комплексаў выглядае мінімальнай, аб чым сведчаць раскопкі аўтара на паселішчах Двор Гомель-1, Рудня, Астроўшчына, Субаўшчына-3 [3]. Наадварот, пры даследах вясковага помніка, плошчай большай за 100 кв. м падобныя комплексы выяўляюцца, што паказалі працы аўтара на помніках Лучна і Лісна [4].

З пункту гледжання дакладнасці ў вызначэнні храналогіі найбольш важнымі з'яўляюцца **комплексы-манетныя скарбы і асобныя знаходкі манет**. Але нават калі скарбы выяўляюцца на тэрыторыі вясковых паселішчаў, яны не заўсёды адлюстроўваюць аб'ектыўную карціну, бо іх захаванне можа быць зроблена пасля знікнення паселішчаў. Падобная сітуацыя прасочана адносна помніка Лучна-1, дзе фіксаваліся храналагічны разрыў паміж знікненнем помніка і больш пазнейшым скарбам, схаваным на тэрыторыі помніка, дзе жыццядзейнасць была спынена [5]. Тое ж можа датычыцца і манет, якія могуць патрапіць у слой помніка выпадкова. Найбольш выразна гэта тэндэнцыя праяўляецца адносна так званых «барацінак» 60-х гадоў XVII стагоддзя. Іх колькасць і выпадковасць у знаходцы памяншаюць навуковую значнасць падобных манет як храналагічных маркераў.

Безумоўна, што вызначэнне храналагічных межаў бытавання таго ці іншага вясковага помніка знаходзіцца ў прамой залежнасці ад распрацаванага датавання керамічнага матэрыялу (масавыя артэфакты, найбольш шырока прадстаўленыя ў комплексах) і яго супастаўлення з датамі, якія даюць комплексы з манетамі ці рэчамі з вузкімі храналагічнымі межамі бытавання. Як вядома, падыход, пры якім для датавання вясковых паселішчаў па керамічнаму матэрыялу курганных могільнікаў і гарадоў быў прапанаваны яшчэ В.В. Сядовым, і застаецца актуальным да гэтага часу [6].

Звернемся да праблем храналогіі вясковых паселішчаў на аснове керамічнага посуду як найбольш масавага датуючага матэрыялу.

Аўтарам дадзенай публікацыі пры аналізе дынамікі храналагічных зменаў у развіцці керамікі на паселішчах было вылучана 6 храналагічных керамічных груп (перыядаў) [7]:

- А (X – XIII стст.);
- Б (XIV – XV стст.);
- В (XVI ст.);
- АБ (XIII – XIV(XV) стст.);
- БВ (XIV(XV) – XVI стст.);
- АБВ (X – XVI стст.).

Праця з прадстаўленай схэмай, заўсёды ўзнікалі пытанні адносна перыядаў X – XIII стагоддзяў. Казачь аб X стагоддзі даволі складана. На вясковых паселішчах амаль адсутнічаюць фрагменты керамікі гэтага перыяда, што сведчыць аб 2-х даследніцкіх момантах: аб'ектыўным і суб'ектыўным:

1) аб'ектыўны момант праяўляецца ў тым, што маршруты археалагічных разведак не закраналі месцы былых паселішчаў X стагоддзя, якія зніклі і змяшчаліся ў іншых месцах, чым сучасная вясковая пасяленчая структура, якая ў асноўных рысах, па меркаванню даследчыкаў, складалася пачынаючы з XV стагоддзя [8]. Таму пры наданні пільнай увагі сучасным населеным пунктам як адлюстраванню аграрнага ландшафту XVI стагоддзя аграрны ландшафт X – XI стагоддзяў не трапляў у поле зроку даследчыка;

2) суб'ектыўны момант у адсутнасці керамічнага посуду X стагоддзя праяўляецца ў недастатковай ступені шурфоўкі на вясковых паселішчах. Часам невялікія шурфы не закраналі вобласці распаўсюджвання культурнага слоя дадзенага храналагічнага рубяжа.

У выніку найбольш аб паселішчах у межах перыядаў X – XIII стагоддзяў мы можам меркаваць не па селішчах X – пачатку XI стагоддзя, а па селішчах канца XI – XIII стагоддзя, якія добра ідэнтыфікуюцца па кераміцы з венчыкамі, звернутымі ўнутр (варыяцыя назвы: карнізікі, звернутыя ўнутр), і адпавядаюць дэмаграфічнаму выбуху XII стагоддзя. Гэтыя паселішчы і звязаныя з імі кераміка ўжо аналізаваліся аўтарам [9]. Падобны дэмаграфічны выбух характэрны і для іншых рэгіёнаў. Так, на тэрыторыі правабярэжнага Палесся (Украіна) у перыяд XII – XIII стагоддзяў колькасць паселішчаў павялічваецца ў 2,2 разы. Пры гэтым 80 % паселішчаў XI стагоддзя, якія працягвалі існаваць і ў XII стагоддзі, склалі толькі 35 % ад агульнай колькасці паселішчаў [10]. Таму ў межах храналагічнага перыядаў X – XIII стагоддзяў колькасць паселішчаў канца XI – XIII стагоддзяў складае большасць.

Пэўная праблема назіраецца і адносна храналогіі керамікі XV стагоддзя. Некаторыя тыпы гаршчкоў маюць «памежны стан»: узнікаюць у XV стагоддзі і працягваюць існаваць у пачатку XVI стагоддзя. У выніку размежаванне паселішчаў XIV – XV і XV – пачатку XVI стагоддзя робіцца праблематычным. Таму існуе храналагічная керамічная група БВ (XIV(XV) – XVI стст.).

Такім чынам, магчыма прыйсці да высновы аб тым, што працэдура высвятлення храналогіі вясковых паселішчаў павінна знаходзіцца ў прамой залежнасці ад актыўнага выкарыстання зачыненых рэчавых комплексаў, іх супастаўлення з храналогіяй керамічнага посуду і асобнымі рэчамі, якія маюць вузкія межы датавання.

Тыпалагічны аспект

Пры тыпалогіі вясковых паселішчаў існуе дыспропорцыя паміж тапаграфічнай класіфікацыяй (па ўмовах размяшчэння на мясцовасці) і сацыяльнай класіфікацыяй (па сацыяльнай ролі паселішча ў структуры рассялення). Безумоўна, што тапаграфічная класіфікацыя можа быць ужыта да ўсіх паселішчаў, знойдзеных падчас археалагічных разведак. Разам з тым як сацыяльны тып паселішча можа быць высветлена толькі пры археалагічных раскопках і на аснове аналізу сукупнасці артэфактаў (гаворка можа ісці аб вылучэнні з нэрага паселішчаў сёл, феадальных сядзібаў і інш.).

У гэтай сувязі ўкажам на некалькі прыкладаў. Так, помнік Лучна-І пасля аднаго сезона раскопак па сукупнасці матэрыялаў не пакідаў сумнення аб тым, што перад намі манастыр Св. Міколы Лучанскага, вядомы ў дакументах з XIII стагоддзя. Але пры далейшых даследах высветлілася, што гаворка можа ісці аб феадальнай сядзібе, якая перапыніла сваё існаванне ў пачатку XVI стагоддзя, чаму прысвечаны шэраг публікацый [11]. Дзякуючы археалагічным раскопкам удалося па асаблівасцях матэрыяльнай культуры суаднесці неўмацаваныя вясковыя паселішчы з феадальнымі сядзібамі каля в. Завалынка (Субаўшчына-3) і Рудня Полацкага раёна. Але большасць неўмацаваных вясковых паселішчаў у сацыяльным сэнсе застаюцца не ідэнтыфікаванымі.

Археалагічныя разведкі дазволілі звярнуць увагу і на яшчэ адзін тып вясковых паселішчаў. У выніку археалагічных разведкаў было высветлена, што ў шэрагу выпадкаў не значылася дакладнага культурнага слоя адпаведнай глыбіні, якая перавышала б 25 см, межы падобнай фіксацыі культурнага слоя таксама заставаліся невызначальнымі, насычанасць мяркуемага культурнага слоя з керамікай лічылася мізэрнай. У падобных выпадках неабходна было весці гаворку не аб саміх паўнавартасных паселішчах, якія існавалі доўгі час. Для абазначэння падобных месцаў было ўведзена паняцце «*сляды паселішчаў*».

Пры далейшай распрацоўцы праблемы падобнай прысутнасці малой колькасці матэрыялаў і невыразнасці культурнага слоя аўтар прыійноў да высновы аб тым, што падобныя сляды паселішчаў маглі сведчыць аб іх часовым існаванні, што не дазваляла за малы прамежак часу накіраваць істотны з пункту гледжання археалогіі матэрыял. Гэта пытанне ўжо аналізавалася і адлюстраваннем часовых паселішчаў, прызнаваліся згаданыя ў дакументах пусташы, пустаўшчыны [12]. У выніку магчыма было б выразіць наступную сувязь: *сляды паселішчаў – пусташы (пустаўшчыны) – часовыя паселішчы*.

Не знайшлі належнага адлюстравання ў класіфікацыйных схемах і паселішчы-вытворчыя комплексы. Магчыма прывесці некалькі прыкладаў. Вясковае неўмацаванае паселішча Дзмітраўшчына (Полацкі р-н) развіталася па абодвух берагах невялікай ракі. Па адным з берагоў дадзенай ракі змяшчаўся комплекс па выплаўны (варцы) жалеза, па другім беразе фіксаваўся культурны пласт са значнай доляй керамічнага посуду [13]. Узнікае пытанне: якім чынам падаваць дадзенае паселішча, як паселішча-вытворчы комплекс ці асобна як: *а) паселішча; б) вытворчы комплекс*.

Пры правядзенні тапаграфічнай тыпалогіі таксама выявіліся спрэчныя падыходы ў вызначэнні класіфікацыйных крытэрыяў. Адзін з гэтых крытэрыяў звязаны з вызначэннем адлегласці паселішча ад берага ракі пры аднясенні паселішча да прырэчнага падтыпу або да берага возера – пры вызначэнні прыазёрнага падтыпу. Звычайна падобныя паселішчы не былі аддалены ад берага больш чым на 10 – 15 м, але ёсць выключэнні, якія ставяць пытанне аб крытэрыях дапасаванасці паселішча да рэсурснай зоны ракі або возера.

Такім чынам, на аснове вышэйразгледжаных матэрыялаў магчыма прыйсці да заключэння аб тым, што нягледзячы на істотную даследаванасць вясковых паселішчаў Полацкага Падзвіння застаецца шэраг часткова не разведаных мікрарэгіёнаў, асабліва за межамі Полацкага раёна.

Пры аналізе тэрытарыяльнага (тапаграфічнага) аспекту было высветлена, што доля выяўленых селішчаў водападзельнага тыпу не адлюстроўвае рэальную сітуацыю з падобнымі паселішчамі, асабліва ў дачыненні перыяду XVI стагоддзя.

Храналагічны аспект у даследах селішчаў Полацкага Падзвіння выразіўся ў распрацоўцы керамічных храналагічных груп (перыядаў) і працы з зачыненымі комплексамі і асобнымі індывідуальнымі знаходкамі. *Тыпалагічны аспект* – у непарпарцыяльнасці паміж тапаграфічнай і сацыяльнай тыпалогіяй вясковых паселішчаў, што звязана з малой доляй археалагічных раскопак на асобных паселішчах.

Падводзячы вынікі неабходна адзначыць, што вывучэнне вясковых паселішчаў Полацкага Падзвіння яшчэ далёка ад свайго завяршэння.

ЛІТАРАТУРА

1. Клімаў, М. Акруга Полацка ў X – XIII стагоддзях: сутнасць і вытокі фармавання / М. Клімаў // Полацк: карані нашага радавода: матэрыялы міжнар. навук. канф., Наваполацк, 5 – 6 верасня 1995 г. / Полацк: дзярж. ун-т; рэдкал. В.І. Шайкоў [і інш.]. – Полацк, 1996. – С. 36 – 40; Клімаў М. Уплыў сельскай акругі на станаўленне і развіццё старажытнага горада на тэрыторыі Беларусі (на прыкладзе акругі г. Полацка) / М. Клімаў // Беларусь у сістэме транс'еўрапейскіх сувязяў у I тысячагоддзі н. э.: тэз. дакл. і павед. міжнар. навук. канф., Мінск, 12 – 15 сакав. 1996 г. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі; рэдкал.: В.С. Вяргей [і інш.]. – Мінск: НВФ «VAUKALAKA», 1996. – С. 42 – 43.
2. Клімаў, М.В. Тапаграфія і планіроўка вясковых паселішчаў у акрузе Полацка / М.В. Клімаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2005. – № 9. – С. 38.
3. Клімаў, М.В. Справаздача аб археалагічных раскопках і разведках у 1997 годзе на тэрыторыі Полацкага раёна / М.В. Клімаў // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. – Спр. № 1704; Клімаў, М.В. Справаздача аб археалагічных раскопках і разведках на тэрыторыі Полацкага раёна за 1998 год / М.В. Клімаў // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. – Спр. № 1768; Клімаў, М.В. Справаздача пра археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў 2004 годзе / М.В. Клімаў // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. – Спр. № 2191.

4. Клімаў, М.В. Справаздача аб археалагічных раскопках на помніку Лучна-1 і выведках на тэрыторыі Полацкага раёна ў 2000 годзе / М.В. Клімаў // *Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі*. – Спр. № 1768; Клімаў, М.В. Справаздача пра археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў 2006 годзе / М.В. Клімаў // *Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі*. – Спр. № 2396.
5. Клімаў, М.В. Манетныя скарбы XVI ст. з мікрарэгіёну Лучна / М.В. Клімаў // *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*. – 2006. – № 11. – С. 158.
6. Седов, В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII – XV) / В.В. Седов // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.: АН СССР, 1960. – № 92. – С. 14.
7. Клімаў, М.В. Вясковыя паселішчы ў акрузе Полацка X – сярэдзіны XVI ст.: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук:07.00.06 / М.В. Клімаў. – Мінск, 2005. – С. 6.
8. Риер, Я.Г. Аграрный мир Восточной и Центральной Европы в средние века (по археологическим данным): моногр. / Я.Г. Риер. – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2000. – С. 26.
9. Клімаў, М.В. Аб адной групе паселішчаў на тэрыторыі Полацкага Падзвіння ў XI – XIII стст. / М.В. Клімаў // *Актуальныя праблемы из исторического прошлого и современности в общественно-гуманитарных и социорелигиоведческих науках Беларуси, Ближнего и Дальнего Зарубежья: материалы междунар. науч.-практ. конф., Витебск, 19 – 20 апреля 2007 г.: в 3 ч.* / Витебск. гос. ун-т. – Витебск, 2007. – Ч. 1. – С. 33 – 34.
10. Томашевський, А.П. Правобережне Полісся / А.П. Томашевський // *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)* / пад рэд. О.П. Моця. – Київ: Шлях, 2003. – С. 16.
11. Клімаў, М.В. Лучна-1: Стратыграфія і храналогія феадальнай сядзібы / М.В. Клімаў // *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы IV міжнар. канф., Полацк, 23 – 24 кастр. 2002 г.* / Нац. Полацкі гіст.-культ. музей-запаведнік; рэдкал.: С.В. Тарасаў [і інш]. – Полацк, 2002. – С. 150 – 159; Климов, М.В. Проблема феодальных усадеб незамкового типа на территории Беларуси: XI – XVI вв. (по материалам памятника Лучно-1) / М.В. Климов // *Археология и история Пскова и Псковской земли: материалы LI науч. семинара; редкол.: Н.В. Лопатин [и др.]*. – Псков, 2006. – С. 293 – 303.
12. Клімаў, М.В. Асаблівасці рассялення ў акрузе Полацка: X – сярэдзіна XVI ст. / М.В. Клімаў // *Гіст.-археалаг. зб.* – 2006. – № 21. – С. 33 – 34.
13. Клімаў, М.В. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у Полацку і Полацкім раёне ў 1995 годзе / М.В. Клімаў, С.В. Тарасаў // *Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі*. – Спр. № 1599.